

Upotreba foto-elicitacije u sociologiji: kontekstualizacija siromaštva i društvene isključenosti

DOI: 10.5613/rzs.53.3.4

UDK 303.6:77

364.614-055.2(497.11)

364.3:711.437-055.2(497.11)

Izvorni znanstveni rad

Primljeno: 5. svibnja 2023.

Sanja BOJANIĆ <https://orcid.org/0000-0002-4009-4422>

Akademija primijenjenih umjetnosti Sveučilišta u Rijeci, Hrvatska
sanja.bojanic@apuri.uniri.hr

Jelena ČERIMAN <https://orcid.org/0000-0002-3848-5926>

Institut za filozofiju i društvenu teoriju Univerziteta u Beogradu, Srbija
jelena.ceriman@ifdt.bg.ac.rs

Sara NIKOLIĆ <https://orcid.org/0000-0001-6478-7680>

Institut za filozofiju i društvenu teoriju Univerziteta u Beogradu, Srbija
sara.nikolic@ifdt.bg.ac.rs

SAŽETAK

U sociološkim istraživanjima fotografija se najčešće koristi kao dopuna iznetih podataka, a znatno ređe kao tehnika prikupljanja podataka. Fokus ovog rada upravo je na upotrebi fotografije u istraživanju rodnog aspekta siromaštva u ruralnim područjima Srbije. Primenom foto-elicitacije prikupljeni su podaci u terenskom istraživanju tokom 2015. godine u Srbiji, koji podrazumevaju fotografije čije su autorke devojke i žene korisnice usluga socijalne zaštite, njihove beleške o motivima i tumačenju značenja načinjenih fotografija, kao i transkripti intervjua realizovani s fotografkinjama mesec dana nakon fotografisanja. Istraživanje je pokazalo da fotografija kao medijum povezuje emocionalne doživljaje siromaštva akterki istraživanja i činjenične uslove njihovog života u materijalnoj deprivaciji i izolaciji te pruža mogućnost artikulisanja heterogenih značenja siromaštva. Heterogenost značenja siromaštva očitava se kroz specifičnosti društvenih kategorija kojima pripadaju sagovornice u ovom istraživanju, poput recimo osoba sa invaliditetom. Na osnovu nalaza ovog istraživanja, upotreba foto-elicitacije pokazuje se kao posebno značajan metod u sociološkim studijama koje uključuju otkrivanje subjektivnih značenja i iskustava specifičnih skupina stanovništva, kao što su devojke i žene koje žive u siromaštvu u ruralnim područjima Srbije.

Ključne reči: rodni aspekt siromaštva, ruralne žene, vizuelno istraživanje, foto-elicitacija, foto-izražavanje

Prikupljanje podataka na terenu realizovale su i istraživačice Mirjana Nećak i Sanela Bahtijarević.

1. UVOD

U sociološkim istraživanjima fotografija se najčešće koristi kao “svedočanstvo”, “dokaz” podataka izloženih u istraživačkim tekstovima i izveštajima (Grady, 2001; Banks, 2007; Bergin, 2016; Radović, 2017), a znatno ređe kao tehnika prikupljanja podataka koja podstiče na promišljanje i formulisanje zaključaka u istoj meri kao, na primer, analiza diskursa ili statistička analiza podataka. Ipak, pristup prikupljanja podataka putem vizualnih sredstava ne predstavlja novinu u društvenim naukama. S namerom da se prizna legitimitet korišćenja vizuelnog materijala unutar sociologije, tokom 1970-ih u Sjedinjenim Američkim Državama nastala je i vizuelna sociologija. Njeni najpoznatiji predstavnici, ujedno i zagovornici, upotrebe fotografije u sociološkim istraživanjima, kao i razvoja specifične, vizuelne metodologije u SAD su Haurard Beker, Džon Vagner, Daglas Harper i Džon Grejdi, u Velikoj Britaniji Elizabet Čaplin i Džon Proser, dok je o genezi vizuelne sociologije, njenom razvoju i karakteristikama, u Srbiji pisao Nemanja Zvijer. Glavni podsticaj za korišćenje fotografije kao podatka u sociologiji došao je od dokumentarnih fotografa koji su putem fotografije želeli da ukažu na društvene probleme koji traže rešenja u vidu društvenih reformi: poput dečjeg rada, uslova rada i stanovanja migranata početkom 20. veka, a od polovine 20. veka – urbano siromaštvo, upotreba droga, društvene klase, rasna potlačenost itd. (Radović, 2017). Prema Bekeru (Becker, 1974), dokumentarna fotografska praksa i sociološko istraživanje predstavljaju dva načina društvenog istraživanja koja se bave istim temama i dolaze do istih zaključaka. Beker smatra da su zahtevi za istinom i reprezentativnošću zajednički i jednima i drugima te stoga zagovara upotrebu fotografije u sociologiji kao sredstva istraživanja koje polazi od socioloških teorijskih postavki i saznanja, a kao rezultat može imati i praktični uticaj na društvenu stvarnost.

Pored američke i anglo-saksonske tradicije, zapravo su sve umetničke avangarde 20. veka imale ambiciju da svojim delovanjem utiču na društvenu stvarnost. U Sovjetskom savezu takva praksa je ustanovljena kroz primenu takozvane lenjinističke srazmere (engl. *Leninist ratio*), kada sve što se prikazuje prati fotografija ili film, s ciljem verodostojnosti, uključujući pritom 45% “kino-oka” (doslovno, sadržaja preuzetog iz svakodnevice), 30% naučno-obrazovnog formata i samo 25% fikcije (Vertov, 1995: 25). Ovaj dokumentaristički pristup beleženja stvarnosti, nakon Drugog svetskog rata postaje kontaminiran ždanovljevskim socijalističkim realizmom.

Postepeni raskid s dugotrajnom marksističkom tradicijom koja kulturne pojave teoretizuje kao “nadgradnju” determinisanu kroz protivrečnosti prisutne u ekonomskoj “bazi” (Altiser, 2016) evocira se razvojem kulturnih studija birmingemske škole, kao i drugih intersekcionalnih pristupa u kojima socijalno-ekonomski status postaje jedan od presudnih elemenata u percepciji društvenih odnosa. Kulturalističke

kritike Altiserove teorije u osnovi postaju odbrana integriteta potlačenog klasnog subjekta i autentičnosti njegovog ili njenog iskustva (Bergin, 1988: 10).

Na ovo dolazi, krajem osamdesetih godina 20. veka redefinisanje metodologije istraživanja u društvenim naukama, prevashodno zahvaljujući prodoru feminističkih diskursa kojima se na pragmatičan način ukazuje na rodne, klasne i rasne razlike zbog kojih se nijedna kategorija stanovništva, pa ni žene, ne mogu tretirati kao homogena kategorija (Papić, 2012). Treći talas feminizma fokusira se upravo na procese moći u izgradnji znanja, što dovodi do pomeranja s “dekonstrukcije prosvetljenog, racionalističkog, univerzalnog subjekta, koji je do sada imao isključivo muški karakter”, ka “mogućnosti konstruisanja drugačijeg, višedimenzionalnog subjekta, ili bolje reći, mnoštva subjekata” (Papić, 2012: 5). Jedno od najuticajnijih postignuća različitih feminističkih teorija kulture, a i šire, upravo je zahtev da se ženski narativi i njihova predstavljanja razumevaju kao autentična svedočenja ugnjetavanja kojima su žene u različitim kulturnim, društvenim, rasnim i etničkim kontekstima izložene u svakodnevnom životu. Istorijska pozadina ovog pristupa počiva u nekim oblicima radikalnog feminizma i kritici rasizma, ali i u razvoju emancipatornih teorija u različitim društvenim naukama. To je prava odbrana integriteta potisnutih klasnih subjekata i autentičnosti *Njenog iskustva* i *Njene priče* (engl. *Her story*).

Stavovi teoretičara o snazi glasa marginalizovanih sugerišu da su marginalizovani (teritorijalno, rodno, socio-ekonomski, etnički ili nacionalistički) onemogućeni da govore u određenim kontekstima ili da je njihova glasnost takva da svojim jezikom naprosto ne mogu artikulirati alternativne poglede koji proizlaze iz njihovog različitog, često diskriminisanog, položaja u društvu (Gal, 1989: 360). Marginalnost manjina obeležava tišina – odusustvo reakcije (Gal, 1989) ili nemogućnost artikulacije, tj. postojanje neartikulisane buke.

Naše stanovište u ovom istraživanju jeste da fotografije više od narativa u istraživanjima siromaštva i društvene isključenosti mogu da manifestuju osećanja i da nevidljivo učine vidljivim, spontano otkrivajući nesvesna osećanja koja se teže mogu verbalizovati i komunicirati. Prevashodno stoga što fotografija poseduje osobinu da predstavlja kompleksne subjektivne procese u izuzetno objektivnom obliku (Grady, 2001: 83–84). Ovaj pristup oslanja se na pretpostavke o ulozi i korisnosti fotografija u izazivanju refleksija koje se kroz reči ne mogu podstaknuti. “Ova razlika ima fizičku osnovu: deo mozga koji obrađuje vizuelne informacije evolutivno je stariji od onog dela mozga koji obrađuje verbalne informacije (...) slike evociraju dublje elemente ljudske svesti nego reči” (Harper, 2002:13).

Ispitivanja dometa i granica vizuelnih istraživanja dinamizuju metodologije koje opravdavaju veliki raspon različitih primena, što čini da istraživački timovi istovremeno konceptualizuju termine kako bi opisali specifičnosti svakog postupka, što

je konkretno slučaj i u ovom istraživanju. Neke sintagme još uvek nisu naišle na adekvatan i u naučnoj zajednici usvojen prevod, primjerice: “auto-driven photo elicitation” (Mandleco, 2013), “participant-driven photo elicitation” (Danker i dr., 2017), “photo self-elicitation” (Mizen, 2005), kao i “participant-generated photo elicitation” (Guillemain i Drew, 2010) i njima slični termini. Ipak, svi izrazi zapravo podrazumevaju podsticanje učesnika i učesnica da prema pripremljenim uputstvima učestvuju u istraživanju i doprinose formiranju istraživačkog materijala. Dodatno, smatra se da uvođenjem fotografija u kontekst intervjua dobijamo odgovore koji se ne bi mogli dobiti unutar konvencionalnih načina vođenja intervjua. Brojne studije ukazuju na mogućnost foto-elicitacije (engl. *photo-elicitation*) kojom se sagovornici i sagovornice usmeravaju na detaljnije predstavljanje činjenica (Collier, 1957; Harper, 2002; Samuels, 2007). Pritom, elicitacija koja je podstaknuta fotografijom, presudna je u dobijanju nijansiranih i verodostojnih uvida o značenjima, stavovima i iskustvima sagovornika i sagovornica u istraživanjima u kojima je neophodno prevazići kulturološke razlike između istraživačkih timova i učesnika i učesnica u istraživanju (Harper, 2002).

U eri u kojoj su potrošnja slika, odnosno “prodiranje pogledom” (engl. *gaze*) i vizuelne metafore, centralne za konstrukciju i razumevanje sopstva (Urry, 1990), prirode (Macnaghten i Urry, 1998), ruralnosti (Urry 1990, Crouch 2006) i društvenog života (Rose, 2001), paradoksalno je da se foto-elicitacija kao metod još uvek retko koristi, a neretko i potcenjuje. Pojedini autori slabo interesovanje za vizuelne metode u društvenim naukama, poput sociologije i psihologije, objašnjavaju željom da se unapredi status naučnog znanja kroz kvantitativne pristupe (Reavey, 2012). Nedostatak prihvatanja vizuelnih pristupa takođe se može objasniti i nedostatkom jasnih smernica i konsenzusa o tome kako sprovesti takva istraživanja (Bates i dr., 2017). Pa ipak, u poslednjih nekoliko godina, fotografija kao tehnika prikupljanja podataka sve više dobija na značaju budući da “omogućava veći uticaj učesnika na dinamiku istraživanja, pravce i rezultate” (Raby i dr., 2018: 2; Fawns, 2020). Stančak (Stanczak, 2007) to naziva refleksivnom metodologijom, koja se u konkretnom primeru upotrebe fotografija za prikupljanje podataka u istraživanju koje je predstavljeno u ovom tekstu, oslikava u tome što ne prihvatamo doslovno značenje fotografije, već razumevamo njeno subjektivno tumačenje koje daju učesnice u istraživanju (Pink, 2007). Nekoliko studija (Bolton i dr., 2001, Meo 2010, White i dr., 2010, Power i dr., 2014) pokazuje da ova tehnika pruža bogatije uvide u svakodnevicu učesnika i učesnica istraživanja te povećava njihovu sposobnost da u istraživanje uvedu teme koje smatraju relevantnim, kao i da nezavisnije dele narative o sopstvenim životima. Manej (Mannay, 2010) upravo piše o mogućnosti foto-elicitacije da poznato učini neobičnim, drugim rečima, da putem oneobičavanja, koje je sastavni deo samog pristupa, proдре iza doslovnih značenja. Ovo

je posebno istaknuto u situacijama kada same učesnice u istraživanju stvaraju fotografije i njihova značenja, što je slučaj u ovoj studiji, jer se na taj način mogu otvoriti nove teme ili novi aspekti jedne teme koja je u fokusu, a koji su na taj način nepoznati javnosti. Upravo je to jedna od istaknutijih prednosti foto-elicitacije – razbijanje okvira/konteksta posmatranja svakodnevice i tema iz svakodnevnog života, kako kod učesnika i učesnica, tako i kod istraživača koji date teme tada mogu videti iz nove perspektive (Williams and Whitehouse 2015: 306). Smatra se, takođe, i da foto-elicitacija sa vizuelnim materijalima generisanim od strane učesnika i učesnica u istraživanju može biti veoma korisna u propitivanju podrazumevanih stvari u njihovim životima jer se kroz razgovor o fotografijama koje su sami načinili, uobičajene aktivnosti i življeno iskustvo mogu videti na drugačiji i distanciraniji način (Rose 2016: 316). Takva pozicija može omogućiti i početak drugačije refleksivnosti na sopstveni društveni status. Stoga, pored istraživačkog potencijala, foto-elicitacija ujedno može biti i alat za javno zagovaranje, ali i svojevrsan oblik terapijske strategije (Brazg i dr., 2011, Bukowski i Buetow, 2011, Flanagan i dr., 2016).

Foto-elicitacija omogućava istraživačkim timovima da steknu uvid kakvo značenje fotografije nose za učesnike i učesnice u istraživanju (Harper, 1986). Ipak, ako se, kao što je Stančak (Stanczak, 2007) primetio, subjektivnosti koje fotografije izazivaju mogu istražiti i analizirati, onda valja priznati da su to zapravo društveno proizvedene intersubjektivnosti. Fotografija beleži sve, ne ograničavajući se tematski, a ni formalno, jer ne teži iscrpnosti te se zadovoljava detaljem. Detalj za istraživača ili istraživačicu postaje mesto na kojem, kao uz pomoć lupe, i uzimajući u obzir kontekst, pokušava da dekodira odnos koji se stvara između osobe koja snima fotografiju i prostora koji se snima, kada nepretenciozni sadržaj svakodnevice (kroz oko osobe čiji se društveni status ispituje) zadobija zasluženi prostor analize. U tom smislu, istraživački tim je u ovom istraživanju imao dvostruki zadatak, s jedne strane evidentiranja tematskih opredeljenja fotografkinja, a s druge, opažanja specifičnosti samih fotografija i pratećih narativa autorki.

U daljem tekstu predstavljen je metodološki okvir koji uključuje prakse dobrog rukovođenja ovim istraživanjem, a zatim sledi prikaz rezultata, njihova interpretacija, kao i zaključna razmatranja.

2. METODOLOŠKI OKVIR ISTRAŽIVANJA

Podaci prikazani u ovom radu dobijeni su unutar troetapnog naučno-istraživačkog projekta o dostupnosti i kvalitetu usluga socijalne zaštite za žene i devojčice u ruralnim oblastima (Milutinović Bojanić, Čeriman, Pavić Zentner, 2016). Istraživanje je realizovano 2015. godine. Nakon kvantitativnog i kvalitativnog istraživanja u prve dve faze projekta, od ukupnog broja učesnica u istraživanju koje žive u ruralnom području i koriste neke od usluga iz sistema socijalne zaštite, tri su uvedene u ulogu fotografkinja, što je predstavljalo treću fazu projekta u kojoj su prikupljeni podaci prikazani u ovom tekstu. Izabrale smo devojke i žene koje su pristale da kroz fotografije prikažu svoju društvenu poziciju i iskustvo siromaštva u ruralnim oblastima Srbije, kao i da otvoreno razgovaraju o motivima i značenjima snimljenih fotografija. Razgovarajući s njima, procenile smo da im ovaj zadatak ne bi predstavljao opterećenje, niti bi njih ili članove i članice njihovog domaćinstva izložio bilo kakvim rizicima. Od svih učesnica dobijena je pisana informisana saglasnost za učešće u istraživanju. Pribavljanju saglasnosti prethodilo je usmeno i pisano objašnjenje cilja istraživanja i informisanje o instituciji i osobama koje ga sprovede, zatim objašnjenje aktivnosti koje se traže od učesnica unutar istraživanja, kao i procedura obrade i korišćenja prikupljenih podataka, odnosno, produkata (fotografija), kao i zaštite anonimnosti i poverljivosti prikupljenih podataka kojima će jedino imenovane istraživačice imati pristup. Učesnice su obavestene i da će podaci dobijeni u istraživanju biti korišćeni isključivo u naučne i edukativne svrhe. Podaci su arhivirani na period od 10 godina (CD i zaštićena mrežna baza podataka).

Sve su potencijalne fotografkinje pre početka istraživanja informisane da je njihovo učešće u studiji dobrovoljno i da su slobodne da se u bilo kom trenutku dok traje istraživanje povuku iz učešća bez navođenja razloga, kao i da taj eventualni postupak neće imati nikakve negativne posledice po njih. Informisane su usmenim i pisanim putem preko saglasnosti kojom daju pisani pristanak za učešće u istraživanju i o osobi koja koordinira istraživanje i kojoj se mogu obratiti u slučaju da imaju neka pitanja u vezi sa istraživanjem u kojem su učestvovala ili u slučaju da ipak dožive neku neprijatnost zbog učešća u istraživanju. Nakon pribavljene informisane saglasnosti, fotografkinjama je dat digitalni foto-aparat istog brenda, tehničko uputstvo o korišćenju i informacija o vremenskom periodu tokom kojeg je trebalo da naprave nekoliko serija fotografija. Digitalni foto-aparati koji su dati fotografkinjama na korišćenje su bili jednostavni za upotrebu, a fotografiju je bilo moguće načiniti jednim pritiskom bez dodatnog podešavanja kamere. Fotografkinjama je sugerisano da bez posebne pripreme prikažu sve elemente u neposrednoj okolini koji im predstavljaju fizičku ili simboličku prepreku ili im proizvode nelagodu u svakodnevicu, u kraju u kojem žive, rade ili pohađaju školu.

Namera nam je bila da fotografkinje uz pomoć fotografija navedemo da predstavljaju sebe i svoje životne pozicije, dok im je aktivna uloga autorki fotografija omogućila da same formulišu poruku koju će komunicirati publici, odnosno, osobama za koje smatraju da im mogu rešiti probleme s kojima se suočavaju. Fotografije su imale svrhu da se na njih projektuju problemi ili osećanja i misli koje fotografkinja ima u vezi s problemima i situacijama koje je odlučila da prikaže na fotografijama. Početna pretpostavka je bila da je fotografija neinvazivni medij kojim akterke istraživanja bez opterećujućih emocija stida mogu prikazati svoj doživljaj siromaštva. Prepoznale smo da je aktivna uloga fotografkinja u istraživanju, doprinela većem reflektivnom osvrtu pojedinih mlađih sagovornica o specifičnostima njihove vlastite društvene pozicije, nego što je to bio slučaj u intervjuima koji su prethodili ovoj fazi istraživanja.

Fotografije koje su snimile učesnice u ovom istraživanju predstavljaju bogate i raznovrsne ilustracije, kao i isečke iz njihovih života. Lični razlozi, osećanja, utisci i stavovi koji su uticali na nastanak fotografija takođe čine deo analize i dobijeni su kroz beleške samih fotografkinja, kao i kroz polustrukturisane intervjuje koji su vođeni mesec dana po završenom fotografisanju. Odmah nakon fotografisanja, devojke i žene su imenovala sve fotografije određujući denotativne i konotativne segmente fotografija (Bart 1971: 348; Mek Kvin 2000). Zamoljene su da u nekoliko rečenica opišu svaku fotografiju sopstvenim rečima. Data objašnjenja beležena su rukom kao zapis samih fotografkinja po obavljenom fotografisanju, a sve je opisano i istraživačici tokom intervjuja, prilikom preuzimanja foto-aparata s fotografijama, mesec dana nakon završenog fotografisanja. Intervjui su sadržali pitanja o svakoj fotografiji, odnosno, prikazima na njima i motivima za fotografisanje baš te scene, lokacije ili osobe, kao i o tumačenjima koje dati prikazi/motivi/lica imaju za fotografkinju. Intervjui su snimljeni diktafonom i audio-zapisi su kasnije transkribovani za potrebe analize narativa, odnosno značenja koja su fotografijama dale same autorke. U tom smislu, empirijsku građu ovog teksta ne čini samo vizuelni materijal, već i prateći intervju s fotografkinjama u kojima one opisuju značenja i motive nastanka fotografija, što čini osnove foto-elicitacije (*engl. photo-elicitation interview, PEI*) (Colier 1957, 1967, Harper 1986, 2002, Clark-Ibáñez 2004, Epstein i dr., 2006, Gautam i dr., 2018). Istraživanje je sprovedeno bez zastoja i poteškoća, a prakse dobrog rukovođenja istraživanjem uključile su i procedure mogućeg obezbeđenja adekvatne zaštite svim istraživačicama na terenu, u slučaju da se za tim javi potreba. Ova vrsta podrške podrazumevala je redovne sastanke koordinatorke istraživanja i istraživačica i razmene utisaka sa terena, koji su služili i kao svojevrstan vid obrade emocija koje su u istraživanjima siromaštva neminovni produkt terenskog rada.

Samo istraživanje inicijalno nije dizajnirano imajući u vidu konceptualni format foto-elicitacije. Naime, ovoj fazi istraživanja pristupile smo intuitivno, vođene pretpostavkom da reči i verbalna svedočenja nisu dovoljni u nastojanju da se u empirijskim istraživanjima nijansirano prikaže siromaštvo devojaka i žena koje žive u ruralnim oblastima. Kako je ovoj fazi istraživanja prethodila kvalitativna etapa u kojoj su podaci prikupljeni putem intervjua, primetile smo da mlađe sagovornice (devojčice i devojke) teže verbalizuju svoje emocije i iskustvo života u siromaštvu. Razlozi za to su mogli biti njihov uzrast, slabije razvijeni vokabular, kao i izvesne strepnje kakav će utisak na istraživačice ostaviti lična iskustva o kojima govore. Situacije intervjua smo im olakšavale tako što smo im omogućile da, ukoliko žele, intervjuu prisustvuje i neko od drugih mlađih članova domaćinstva (mlađa ili starija sestra ili drugarica u koju imaju poverenje). Tada smo se zapitale da li bi vizuelna sredstva mogla ukazati na "slepe mrlje" istraživačkog rada o siromaštvu, ali i omogućiti pristup istraživanim pitanjima na manje nametljiv način kojim se neće sugerisati stid ili bilo koji oblik negativnih emocija i potencijalno omogućiti lakše izražavanje verbalno neuhvatljivih afektivnih aspekata življenog iskustva.

Predajući devojkama i ženama u ruke fotografske aparate kako bi neopterećeno, bez našeg prisustva, mogle beležiti svoju svakodnevicu, namera nam je bila da fotografkinje prevashodno ohrabrimo u prikazivanju sadržaja koji ukazuju (ukoliko postoje) na nezadovoljstvo ili nelagodu sopstvenim društvenim statusom. Želele smo da obogatimo analitički aparat i upotpunimo ga komplementarnim elementima koji mogu doprineti verodostojnosti prikazanog. U tom smislu, odabir ovakvog metodološkog postupka pre svega je bio spontani gest uspostavljanja direktnog kontakta i u sadržajnom smislu, odnosno brisanja striktno i hijerarhizovane granice između istraživačica i učesnica u istraživanju. Analiza dobijenih podataka stoga je rukovođena narativima fotografkinja o značenjima koja su same davale načinjenim snimcima. Narativ intervjuisanih fotografkinja upućuje na to kako je moguće gledati fotografiju i tumačiti je iz perspektive samih fotografkinja koje su pružile kontekst, niz kodova i potencijalnih značenja. Treba imati u vidu da su autorke ovog teksta, kao istraživačice, kroz prethodne faze istraživanja postale upućene u specifičan kulturni kontekst fotografkinja te se može reći da su postojali elementi za razumevanje značenja na zabeleženim fotografijama. Tokom elicitacije, odnosno intervjua koji su istraživačice obavljale sa fotografkinjama po obavljenom fotografisanju – razgovor je bio podstaknut i vođen fotografijama koje su snimile same učesnice u istraživanju, te je ovo bio njihov samostalno vođeni proces (engl. *auto-driven photo elicitation*) (Samuels 2007).

Već sama činjenica da postoji (fotografski) aparat koji bi trebalo da zabeleži sve ono što fotografkinje same opažaju, a onda i izdvajaju, dovelo ih je u poziciju da biraju prizor koji žele da zabeleže i da mu pridaju određeni značaj. Ispitujući nji-

hove motive u analizi, s jedne strane smo uvažavale značenjski okvir koji su dale fotografijama, ali smo tražile i njegovu kontekstualizaciju. Čitanje fotografije (Bergin, 2016) stoga smo započele tumačenjem značenja koje su fotografijama dale same autorke, kao i motiva za njihov nastanak, nakon čega je sledila interpretacija dobijenih podataka. Istraživačka interpretacija je podrazumevala dekodiranje značenja spram konteksta u kojem su te fotografije nastale. Budući da foto-elicitacija kombinuje fotografiju i intervju “različiti modaliteti, kao što su jezik i fotografija imaju različite organizacione principe za stvaranje značenja na osnovu svojih funkcija. Verbalni i vizuelni sistemi i njihova kombinacija stvaraju značenje koje se tumači u okviru konteksta u kojem se stvara” (Radanović Felberg 2010: 284). U analizi fotografija se stoga, kako je to Roland Bart utvrdio, susreću i prepliću iskustvo subjekta koji snima fotografiju, gleda je i komentariše, ali i analitičko istraživačko iskustvo (Barthes, 2003: 34).

Predstavljanje i interpretacija dobijenih nalaza prikazani su u narednom segmentu teksta, no pre toga je važno istaći argumente zašto tehniku prikupljanja podataka putem fotografije u ovom istraživanju vidimo kao formu foto-elicitacije, a ne foto-izražavanja (*engl. photo-voice*)¹. Naime, iako se u literaturi o vizuelnim metodama istraživanja, termini foto-elicitacija i foto-izražavanje (Jennings, Lowe, 2013; Wang, Burris, 1997) neretko koriste kao sinonimi, u promišljanju o tehnikama intervjuisanja pridružujemo se drugoj skupini autora koji razliku između foto-elicitacije i foto-izražavanja temelje na različitom usmerenju ovih postupaka (Bugos i dr., 2014, Hopkins, Wort 2020, Anderson i dr., 2023, Zvijer, 2023). U okviru takve distinkcije foto-elicitacija se, uz pomoć vizuelnih sredstava, fokusira na sam proces intervjuiranja, pri čemu narativ sagovornica ostaje ključni istraživački podatak. S druge strane, foto-izražavanje predstavlja kolaborativni metod istraživanja, čije je savremene temelje 1992. godine postavila Caroline Wang u studiji o ženama iz ruralnih područja Kine (Harper, 2012: 189). Jedan od osnovnih ciljeva foto-izražavanja predstavlja osnaživanje učesnika i učesnica da utiču na promene u određenom, za njih relevantnom kontekstu, iako bi inače mogli biti pasivni objekti u istraživačkom procesu. Na taj način foto-izražavanje crpi inspiraciju iz “pedagogije obespravljenih” Paula Freirea (Harper, 2012: 190) i stavlja akcenat na angažovanu komponentu istraživanja kroz angažman učesnika i učesnica studije u svakom koraku istraživačkog procesa – kao dokumentaristi, komentatori i agenti društvenih i političkih promena (Catalani, Minkler 2010; Palibroda i dr., 2009). Kao takav, ovaj metod se često koristi za javno zagovaranje. Međutim, angažovani pristup istraživanju, korišćenje angažovanih metodoloških postupaka i, konačno, pitanje

¹ VOICE – Voicing Our Individual and Collective Experience (Wang and Burris 1997, 381–382) u ovom tekstu prevodimo kao “izražavanje” putem fotografije kao medija kroz koje se to izražavanje događa – foto-izražavanje.

osnaživanja marginalizovanih zajednica kroz istraživački proces nije nešto što je moguće objektivno utvrditi i "izmeriti". Rečima Dagleasa Harpera: "Da li je neka aktivnost osnaživala, može biti lakše tvrditi nego dokazati. Metode foto-izražavanja mogu biti lake za površnu upotrebu, ali su moćne kada se valjano koriste" (Harper, 2012: 193). Iako smo tokom ovog istraživanja nastojale da umanjimo hijerarhijski odnos između istraživačica i učesnica u istraživanju, jer smo vizuelnim metoda pristupile intuitivno i s primarnim ciljem obogaćivanja i nijansiranja istraživačke građe – a ne osnaživanja učesnica u studiji za zagovaranje društvenih i političkih promena – korišćeni metod nazivamo foto-elicitacija.

Iako su odabrane tri fotografkinje, materijal za analizu sadrži 129 fotografija i prateće beleške uz svaku fotografiju, uključujući i stručno rukovođene intervjue o značenjima i motivima koji stoje u osnovi fotografija.

Tri fotografkinje su, kao korisnice neke od usluga iz sistema socijalne zaštite, u specifičnim životnim okolnostima i teorijski su uzorkovane u skladu s nalazima prethodnih faza istraživanja, pri čemu je učešće u ovoj fazi potvrđeno usmenim i pisanim informisanim saglasnostima svake od njih. Sve tri su suočene sa siromaštvom i izolacijom. Različite starosne skupine kojima pripadaju omogućavaju detektovanje razlika u potrebama koje svaka od njih ima unutar kontekstualno specifične i distinktivne životne situacije.

Prva fotografkinja, Dunja², sedamnaestogodišnjakinja, pohađa srednju školu i živi s roditeljima u regionu Južne Srbije, koji je prema rezultatima Republičkog zavoda za statistiku (Republički zavod za statistiku, 2014) u ovom periodu bio najsiromašniji region u Srbiji gledano prema prosečnoj stopi zaposlenosti i prosečnim primanjima po glavi člana domaćinstva.

Druga fotografkinja, Tatjana, tridesetogodišnja je nezaposlena visokoobrazovana žena sa invaliditetom. Živi u regionu Vojvodine s porodicom (roditeljima i bratom). U etapi pomenutog dvogodišnjeg istraživanja, koje je prethodilo ovoj fazi studije, utvrđeno je da su osobe sa invaliditetom višestruko pogođene posledicama ekonomske i društvene deprivacije u odnosu na opštu populaciju, kao i da su izložene različitim efektima društvenog isključivanja. Osobe sa invaliditetom u ruralnim sredinama u regionu Vojvodine, ali i u ostatku Srbije, susreću se i s arhitektonskim preprekama i problemom pristupa institucionalnoj podršci. Mali je broj javnih ustanova fizički dostupan svima koji se otežano kreću ili koriste kolica. Stopa nezaposlenosti osoba s invaliditetom je visoka, bez obzira na zakonom propisanu mogućnost kojom pojedina preduzeća zaposlenjem osoba s invaliditetom ostvaruju određene finansijske olakšice (Odović, Stošljević, Španović, 2011).

² Sva su imena izmenjena kako bi se sačuvala anonimnost fotografkinja.

Treća fotografkinja, Gordana, pedesetosmogodišnjakinja u penziji, živi u regionu Vojvodine sa suprugom koji ima teži oblik fizičkog invaliditeta (amputirane su mu obe noge). Gordana je takođe slabog zdravlja. Skupina žena starosne dobi od 50 do 65 godina, predstavlja kategoriju koja je označena kao skupina koja teško pronalazi plaćeni posao van sopstvenog gazdinstva, pa se zbog toga nalazi u situaciji najveće osetljivosti na ekonomsko siromaštvo od svih starosnih skupina stanovništva Srbije (Republički zavod za statistiku, 2014: 57-80).

Sve tri fotografkinje, kao pripadnice svojevrzne interpretativne zajednice, razlikuju se u pogledu određenih ličnih osobina, međutim sve tri dele bitne socijalno konstruisane parametre – rod, društveni status, marginalizovanu poziciju i siromaštvo, a uz to su i korisnice usluga socijalne zaštite te su značenja koja proističu i iz ovih karakteristika duboko upisana u fotografije koje su načinile, o čemu će biti više reći u analizi koja sledi.

3. ANALIZA

Analiza materijala pokazala je prvenstveno njegovu informativnu funkciju, a tek potom vrednost stvaranja heterogenih značenja siromaštva. Fotografkinje najčešće fotografijama i pratećim narativom informišu o problemima u javnom prostoru ili u svom domaćinstvu. Prva funkcija fotografija – informisanje, ukazuje na želju da se povlašćenim članovima i članicama zajednice skrene pažnja na probleme za koje fotografkinje veruju da su nepoznati široj zajednici i/ili da se ne nalaze u njihovom fokusu: "Pa, da vide ljudi kako živimo i u kom ambijentu živimo" (Gordana).

Reč je o lošim stambenim uslovima (vlaga u kući i slaba opremljenost neophodnim nameštajem, poput kreveta za spavanje ili nepostojanja adaptiranog kupatila, ali i neadekvatnih sanitarija za osobe sa invaliditetom):

Istraživačica: *A zašto ste baš to slikali?*

Sagovornica: *Pa zato što nam to nedostaje.* (Gordana)

Na primer, o pitanjima bezbednosti, odnosno o fizičkim barijerama u lokalnoj zajednici i slaboj povezanosti lokalne sredine sa opštinskim centrom, izveštava žena upoznata s problemima osoba s invaliditetom, kao i žena s invaliditetom.

U tablici 1 prikazani su glavni motivi na načinjenim fotografijama i njihov ukupan broj.

Tablica 1. Motivi na fotografijama i njihova zastupljenost

Motivi na fotografijama	Zastupljenost na fotografijama (iskazana u realnim brojevima)
pitanje bezbednosti	22
fizičke barijere	6
nedostupnost kulturnih sadržaja	7
loši stambeni uslovi	71
želje, strahovi, nadanja	9
porodični odnosi, članovi porodice	7
loša saobraćajna povezanost sa gradskim centrom ili drugim delovima lokalne zajednice u kojoj žive	7
ukupno fotografija	129

Fotografkinje su tokom istraživanja izrazile želju da predstave svoje siromaštvo zajednici i u prihvatanju uloge fotografkinja videle su mogućnost bezbednog iskoraka iz svakodnevice. Istovremeno su, prema sopstvenim svedočenjima, dobile priliku da svoj životni kontekst i emocije u vezi sa njim izraze kroz sredstvo (fotografiju) koje će im omogućiti da “progovore“ drugačijim jezikom:

Dobro sam razmislila i onda tražila način kako da svoje misli pretočim u fotografije. Mogu reći, mislila sam za neke meni veoma bitne probleme, da ne mogu uopšte da pretočim u fotografije. Međutim, prevarila sam se. (Tatjana)

Nesigurnost spram zadatka kog su se prihvatile, iskazana u početnim beleškama fotografkinja, vremenom zadobija formu refleksije fotografkinja o sopstvenim veštinama da prikažu probleme s kojima se svakodnevno suočavaju. Zbog ograničenosti raspoloživog prostora, u ovom tekstu odabran je manji deo od ukupnog broja fotografija, kojim se ilustruje naš pristup radu i upotreba foto-elicitacije.

Sagledano u celosti, prikaz odabranih motiva u preuzetim beleškama fotografkinja često zadobija formu reportaže o uslovima života iz ugla specifičnih grupa u koje se svrstavaju (mladi, starije osobe, osobe sa invaliditetom itd.). To je vidljivo u primeru fotografkinje Tatjane, osobe s invaliditetom, koja beleži opis prve fotografije:

Sad, sa desne strane ima semafor, normalno koji ne radi, a sa ove druge strane, baš se tu vidi na toj slici, nema. (...) Znači, loše rešeno pitanje bezbednosti u saobraćaju. (...) Mislim, to je glavna cesta. Stvarno je problem i za zdrave ljude,

i za decu, a pogotovo za osobe sa invaliditetom. Slikala sam da se vidi, ovaj što je slikan, sa slike, i ne radi. To je jedno vreme radilo, možda jedno mesec dana i onda prestalo. Niti ga sklanjaju, niti popravljaju. (...) Isto, ja na primer sa ovim mojim invaliditetom se teže krećem, jedva pređem ulicu i ono, ipak ti treba vremena, stvarno mislim da kada bi postojao pešački, da bi se opet malo usporila i brzina (automobila, prim. aut).

Fotografija 1. Autorka Tatjana: "Bezbednost u saobraćaju", Vojvodina, 2015.

Tatjana ističe pitanje ugrožene bezbednosti saobraćaja, ali i nedostupnosti različitih sadržaja koji izostaju zbog loše povezanosti ruralnog naselja s gradskim centrom, koja nju kao osobu s invaliditetom, dodatno gura u izolaciju:

Možda zvuči kao da je to luksuz, ali evo iz mog ugla. Kao osoba sa invaliditetom ne mogu sama, a i uz pomoć mi je veoma teško, ući u autobus, kombi. Fotografisala sam i prazno parkirno mesto ispred kuće, kao i taksi vozilo. Pitate se zašto taksi auto? Ono je dobro rešenje, lako se uđe, odvezu na odredište, ali... skupo rešenje. Živim na selu, pa je i slabo dostupno. Nisam neskromna,

niti preambiciozna, ne sanjam o BMW-u ili mercedesu, samo o običnom autu, koji bi zadovoljio moje potrebe.

Fotografija 2. Autorka Dunja: "Ulica", Južna Srbija, 2015.

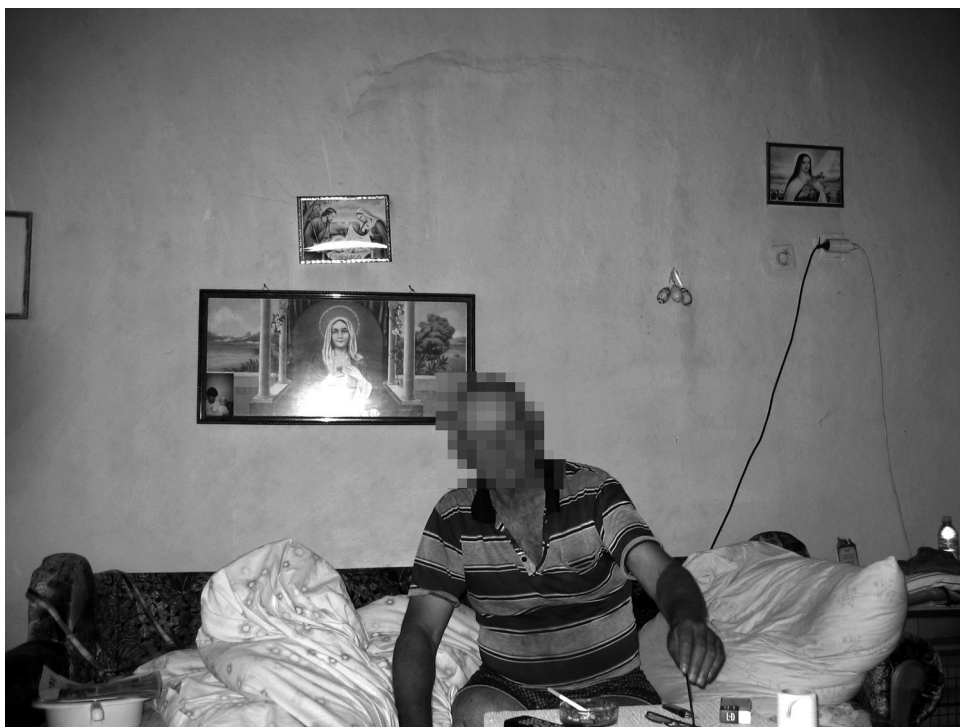

A to je ulica koja uopšte nije osvetljena, a tu prolazim kad se vraćam s posla. Znači, uopšte, skroz je mrak, tišina i mnogo strašno. (...) Nije svejedno prolaziti kroz mračne predele, pogotovo u sitnim satima. (Dunja)

Sadržaj onoga što je prikazano, onoga što Rouz (Rose, 2012) naziva mestom slike (engl. *site of the image*), samo je jedan faktor u odnosu na koji se fotografija tumači. Drugi, jednako važni činioci predstavljaju mesto proizvodnje (u užem smislu – fizičku lokaciju fotografije, u širem – vremenski i politički okvir) i mesto, odnosno kontekst gledanja (Rose, 2012). Autorke fotografija 1 i 2 u svojim se primerima fokusiraju na scene infrastrukturnih problema, odnosno, na izostanak ulaganja u delove naselja koji sami po sebi predstavljaju perifernost i izolaciju i prema kojima nema usmeravanja sredstava lokalne zajednice za rešavanje prikazane problematike. Scena na fotografijama svedena je na jednostavan prikaz ulice, a prateći

narativ pojašnjenja obe fotografkinje je ispunjen strahom i nesigurnošću, pri čemu međusobne razlike u obrazovnom nivou i godinama starosti ne proizvode različita individualna svedočenja. Dunja svedoči o teskobi i strahu koje oseća kada se uveče vraća kući mračnom i tihom ulicom, dok Tatjana govori o ugroženoj bezbednosti koju posebno oseća kao žena s invaliditetom. Obe fotografije i prateći narativi ukazuju na probleme koji postoje u lokalnoj zajednici i koji su nepovoljni i po druge meštane, a ne samo fotografkinje, ali ostaju nerešeni duži vremenski period. Takvim primerima fotografkinje zapravo skreću pažnju na pitanje izostanka nekih od važnih elemenata u izgradnji solidarne zajednice, a nedostatak (koji karakteriše i poziciju siromaštva, pa i društvene isključenosti) znači i siromaštvo zajednice koja bi bila po meri svih stanovnika naselja, čime bi se u konačnici ostvarile i potrebe specifičnih skupina građanki i građana.

Fotografija 3. Autorka Gordana: "Suprug", Vojvodina, 2015.

Pa to je deda, njegov kauč i ima rupu u kauču (...) nema stabilan krevet. Pa rekoh da ga vide kako je jadan bez nogu i da je stvarno, da ne pričamo laž, da pričamo istinu, pošto je ostao jadan bez obe noge. (...) E, zbog toga sam slikala dedu da vam kažem najiskrenije, jer ima dosta ljudi koji se služe lažima.

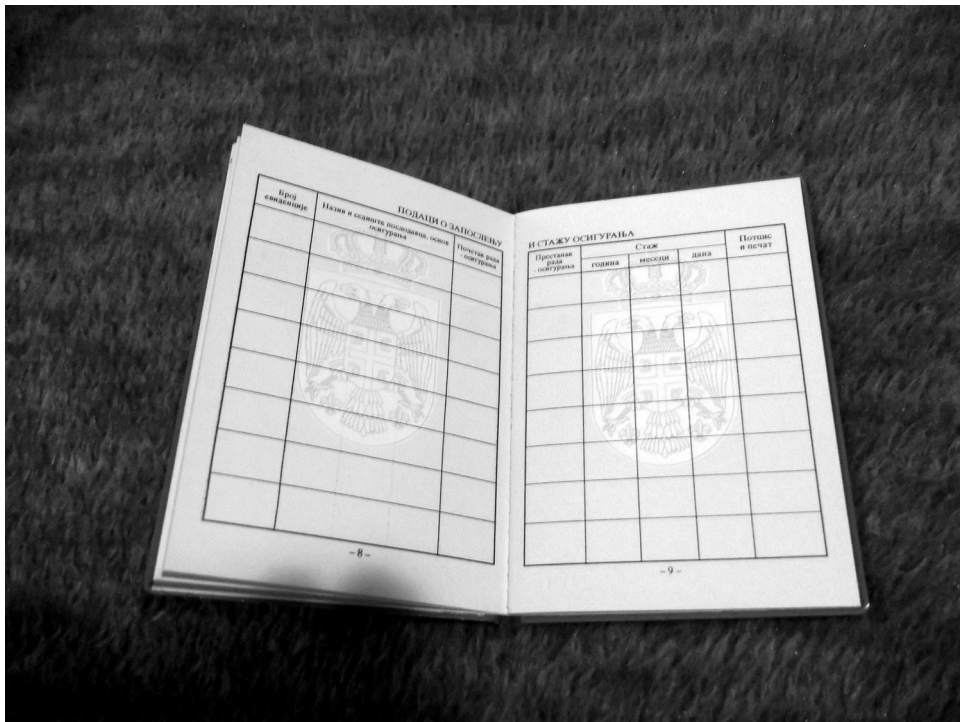
Ja vama verujem, ja ne okrivljujem vas (...) A i vidite ga sad vi sami da nažalost nema nijednu nogu. (Gordana)

Fotografkinje se ne pojavljuju na fotografijama, a ukoliko prikazuju članove svoje porodice, kao na fotografiji broj 3, onda ih prikazuju pojednostavljeno. Prateći narativ “kako je jadan bez nogu”, “pošto je ostao jadan bez obe noge” ističe statičnost, čestu u prikazima subjekata siromaštva (Drašković 2012). Uz to, iskazano nepoverenje (“da ne pričamo laž, da pričamo istinu”, “mogu vam pokazati moje lekove koje pijem” itd.) funkcioniše kao mehanizam kojim postavljaju pitanje o zasluženosti usluga iz sistema socijalne zaštite za određene pojedince, kao i o povezanoj nepravednosti sistema, odnosno sistemskim pristrasnostima u obezbeđivanju podrške pojedincima (Knotz i dr., 2022): “jer ima dosta ljudi koji se služe lažima (...) ja ne okrivljujem vas” (Gordana).

Ipak, član porodice na fotografiji 3 predstavljen je frontalno, s pogledom uperenim u kameru³ i sličan je dokumentarističkom prikazivanju tema i problematika. Horizontalni rakurs traži od posmatrača “uspostavljanje određenog intimnog odnosa sa likom i na taj način kreira odnos simboličke jednakosti” (Jewitt i Oyama, 2001: 135). Na ovaj način prikazane osobe i teškoće njihovog života ne ostaju na distanci, već “traže uspostavljanje odnosa” direktnim pogledom, čime se na izvestan način ruši pasivnost i stereotipni prikaz osobe koja živi u siromaštvu (Drašković 2012). Autorke i na fotografijama 4 i 5 i kroz prateći narativ daju na izvestan način nestereotipni prikaz osoba u situaciji siromaštva budući da ističu svoje veštine i ukazuju na sposobnosti koje poseduju. Autorka fotografije 4 ističe svoje visoko obrazovanje i dodatne obuke koje je pohađala nakon završenog fakulteta, dok autorka fotografije 5 pokazuje dinamičnost kroz upotrebu bicikla kojim smanjuje osećaj teškoće svakodnevice u siromaštvu.

³ Lice na fotografiji zatamnjeno je radi zaštite identiteta učesnika u istraživanju.

Fotografija 4. Autorka Tatjana: "Neispunjena očekivanja", Vojvodina, 2015.

Fotografisala sam diplomu sa fakulteta, gde se vidi prosek ocena, koji nije mali. Zatim radnu knjižicu, koja je, vidi se, prazna... (...) Završila sam i fakultet, znači imam sedmi stepen obrazovanja, a imam godinu i nešto samo radnog staža, sad imam negde oko 30 godina (...) Da čovek sa tolikim invaliditetom, i sa tolikim obrazovanjem da nemaš posao, mislim da niko se nije ni potrudio da mi pomogne. (...) Meni bi trebalo neko trajnije rešenje, al' mislim da sa sedmim stepenom bi se to moglo. Imala sam, mogla sam da fotografišem, imala sam i sertifikate, ne znam da se vidi i engleskog i na par koje sam išla tako da, znači, imam baš, širi stepen i veština da tako kažem. A sedim kući snalazim se kako znam i umem, pa mi je to baš tako najveći žal na srcu. (Tatjana)

Tatjaninim fotografijama se otkriva prostor koji potvrđuje grubu regulisanost društvenog života pojedinih građanki te je razmatranje drugosti i stereotipa prisutno i u pratećem narativu i proizlazi iz specifične perspektive autorke fotografija. Ispitujući odnos fotografije i sveta, Suzan Sontag ističe da fotografije imaju status "zatečenih predmeta" (Sontag, 1977: 69) – parčića stvarnosti na kakve smo naišli, bez predu-

mišljaja. Prostor u kojem najčešće borave fotografkinje obeležen je nedostatkom: pre svega elementarnim manjkom materijalne prirode. Međutim, dugotrajna izloženost takvom životu, uslovljava pojavu simboličkog manjka koji se ne manifestuje samo kroz materijalno siromaštvo, odsustvo određenih namirnica u ishrani, sredstava za higijenu ili lošeg ili nikakvog grejanja. Siromaštvo i društvena isključenost se na simboličkoj ravni prepoznaju u nedostatku moći delanja ili u nemogućnosti njene artikulacije i realizacije potreba i želja (kao što je zaposlenje u prethodnom primeru). Takav je prikaz i motiva na fotografiji 5 koji se odnose na realnost života na marginama društva.

Fotografija 5. Autorka Gordana: "Biciklo", Vojvodina, 2015.

Ja sam stara, ja sam rođena 1959. godine, veoma mi je teško da hodam, a ja sam i srčani bolesnik i lako se umorim. Umorna sam kad vozim bicikl, a ako hodam noge me bole. (...) Prodavnica i groblje su veoma daleko odavde, a ja ne mogu da hodam duge razdaljine, i treće, moja desna ruka je slomljena i ne smem da nosim nikakvu težinu u ruci. Bicikl mi mnogo znači jer mi pomaže, nosi težinu, pa kad odem na groblje stavim motiku na njega, grabulje (...) metlu da očistim oko groba i takve stvari...to mi mnogo pomaže. (Gordana)

Iako prikazani motivi na svim fotografijama u ovom istraživanju ne nastaju iz pozicije integrisanosti u zajednicu, već upravo iz nemogućnosti integracije, neki od motiva uz prateće narative fotografkinja u istraživanju govore zapravo o heterogenim značenjima siromaštva. Data heterogenost prikazuje se kroz specifičnost pozicija fotografkinja, poput teškoća sa kojima se suočavaju osobe sa invaliditetom ili fotografkinje koje brinu o osobama sa invaliditetom u domaćinstvu.

Fotografija 6. Autorka Gordana: "Loši stambeni uslovi", Vojvodina 2015.

Vidite kakva je wc šolja. Je l' vidite da nema nijedne pločice. (...) I ne može dedu da uguram sa kolicima u kupatilo da bi ga okupala, nego ja njemu, evo sad je toplo, svako popodne iznesem mu lavor pun vode mlake i stavim mu šampon u vodu i tako kako sedi u kolica ja ga tako operem. Pa zato što je malo kupatilo i zato što wc šolja hoće da pukne, stara je, a novaca nemamo da kupimo. (...) Tu je deda dok je imao nogu, tu je stolica i tu je sedeo, tu je mogao da se kupa (...) a sad nažalost, vrata su uzana, tako su majstori mu stavili vrata, nisu stavili normalno nego uže i sad njegova kolica ne mogu da uđu unutra. (...) Pa, na primer eto da se samo naprave veća vrata ja bih bila zadovoljna, da bih ja

mogla dedu da uguram u kupatilo i da bih mogla da ga okupam kao normalan svet što se kupa.

Ovu porodicu čine dvoje starih, oslabljenih i onemoćalih lica, koji jedva pomažu jedno drugom u vršenju osnovnih fizioloških potreba. Pozicija siromaštva osobe sa invaliditetom u ovoj porodici pojačana je izostankom minimuma adekvatnih egzistencijalnih uslova. Na sličan način o narušavanju dostojanstva, kroz svoje fotografije izveštava i fotografkinja Dunja koja kroz scene poljskog trošnog drvenog toaleta govori o prvoj menstruaciji i nedostatku privatnosti i osnovnih higijenskih uslova koji prate njeno pubertetsko sazrevanje u siromaštvu, prikazujući na taj način menstrualno siromaštvo (Critchley i dr., 2020; Rossouw i Ross, 2021).

Pored ovako istaknute heterogenosti značenja siromaštva, fotografkinje drugim primerima skreću pažnju na pitanje siromaštva jednog društva, pa i generalne populacije kojima je takođe neophodna asistencija. Fotografkinje, na primer, upućuju na sociološki značajne dimenzije društvenih slabosti poput oslabljenosti društvenih institucija, koje su značajne za izgradnju solidarne zajednice. Primer siromaštva društva za naše fotografkinje je tako i nepostojanje kulturnih aktivnosti u lokalnoj zajednici, o kojem izveštava Tatjana.

Fotografija 7. Autorka Tatjana: "Nedostatak kulturnih sadržaja", Vojvodina 2015.

Ovo sam slikala kao nešto što je za ljude poput mene, sa sela osobe sa invaliditetom, nedostupno (...) U našem selu je pre dvadesetak godina postojao bioskop, sada je tu poslovni prostor (...) U selu nema kulturnih dešavanja, a do grada se teško dođe, fizički i finansijski. (Tatjana)

Slično kaže i fotografkinja Dunja ukazujući na teškoće starijih osoba da stignu do gradskog centra i istovremeno dajući preporuku da se uvede češći prevoz vikendom:

To bi bio dobar predlog za starije ljude koji imaju zdravstvenih problema, pogotovo u ovim vrelim danima, a i praktično ne možete da odete ako imate neki važan posao kad god hoćete, samo ujutru ili uveče.

Ovakvim primerima, fotografkinje ukazuju na društvo, a ne samo na pojedince, kojima je potrebna asistencija na ovom nivou – zarad ostvarivanja solidarne društvene zajednice koja teži pravičnosti i jednakosti (Milutinović Bojanić, 2016: 9).

4. ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Fokus ovog rada je na upotrebi fotografije u istraživanju rodnog aspekta siromaštva u ruralnim područjima Srbije. Primenom foto-elicitacije prikupljeni su podaci u terenskom istraživanju, tokom 2015. godine u Srbiji, koji podrazumevaju fotografije čije su autorke devojke i žene korisnice usluga socijalne zaštite, njihove beleške o motivima i tumačenju značenja načinjenih fotografija, kao i transkripti intervju realizovani s fotografkinjama mesec dana nakon fotografisanja.

U slučaju ovog istraživanja, fotografija je korišćena kao sredstvo za otkrivanje drugih podataka, a ne samo kao dokaz o stanju na terenu. Reč je o podacima – značenjima, tumačenjima ličnih iskustava i uvidima o siromaštvu iz pozicije fotografkinja u istraživanju. Početna pretpostavka je bila da će fotografija, pre nego reči, omogućiti refleksiju i promišljanje o rodnim aspektima života u uslovima siromaštva i društvene isključenosti u ruralnim područjima, kao i da će prevladati prepreke prevazilaženja kulturnih granica u rečniku istraživačkog tima i učesnica u istraživanju. Rešenost da nekim sagovornicama damo u ruke "istraživačko sredstvo rada", odnosno, foto-aparat, plod je trenutka u kojem smo postale svesne da brojkama i opisima "tuđeg" depriviranog života ne možemo probiti značenjski muk i ćutanje o tom istom životu. Isto tako smo razumele da naša opažanja, iako kontekstualizovana, nikada neće progovoriti jezikom kojim se izgovara potreba i društvena pozicija fotografkinja. Možda je upravo u tome i naša velika ambicija jer smo svojim sredstvima izražavanja iznele intimne sadržaje fotografkinja ne remeteći

pritom autentičnost njihovog izražavanja. U tome bi onda bila i glavna snaga ovog metodološkog izbora foto-elicitacije: tražile smo stanje stvari, takvo kakvo jeste i želele smo takvim da ga prikazemo. Pošto su fotografkinje istovremeno i neposredne reporterke prizora koje fotografišu, pružile su nam mogućnost višeslojnog tumačenja prikaza, odnosno istovremenog praćenja i tumačenja intencionalnosti fotografkinja, ali i proizvoda te iste intencionalnosti.

Naime, početna pretpostavka je bila da u datoj – ruralnoj i izolovanoj od administrativnih centara socijalne zaštite – društvenoj sredini, žive žene (i ne samo one) koje nisu prepoznate kao pravni i politički subjekti, o čemu svedoče brojna istraživanja o slaboj uključenosti žena u donošenje odluka na lokalnom nivou (Kolin, Čičkarić, 2010; Kolin, 2012). Fotografija je našim sagovornicama dala mogućnost artikulisanja sopstvenih doživljaja siromaštva te, iako su na početku zadatka devojke i žene imale bojazan da neće uspeti da artikuliraju svoje probleme, zapravo su načinjenim fotografijama i sopstvenim beleškama ukazale na veštinu “izveštavanja” o specifičnostima svoje društvene pozicije. Fotografkinje su načinile 129 fotografija koje odgovaraju na sedam različitih tema koje su one same smatrale značajnim za opis svoje društvene pozicije. Analiza je pokazala da fotografija može biti medijum koji uspostavlja spoj između emocionalnih doživljaja i materijalne deprivacije i izolacije (da u neku ruku čini spoj “neprikazivih osećanja” i “prikazivih uslova života” koji u preseku daju značenja o življenom iskustvu iz pozicije samih autorki fotografija) te da, u slučaju ovog istraživanja, daje mogućnost artikulisanja heterogenih značenja siromaštva devojaka i žena u ruralnim područjima. Ovaj proces započinje reflektivnim osvrtom fotografkinja na sopstvenu životnu situaciju. Heterogenost je iskazana kroz specifičnosti pozicija devojaka i žena fotografkinja; poput siromaštva osoba sa invaliditetom ili devojčice koja je u pubertetu i ukazuje na postojanje menstrualnog siromaštva (iako ga ne imenuje tako), te je u uočavanju i interpretaciji ove heterogenosti i glavni naučni doprinos metodologije koju smo koristile.

Ovim su naše sagovornice prikazale drugačiju sliku siromaštva od one koja je većinski zastupljena u javnom diskursu. Naime, skorašnja analiza strukture diskursa pokazuje da je “vizuelno predstavljanje glavnih aktera siromaštva pojednostavljeno, stereotipno i daleko od prikazivanja celokupnog konteksta”, da je “svedeno na male delove slika, koji nemaju tu snagu da dočaraju na pravi način ozbiljnu problematiku siromaštva sa kojim se masovna publika teško identifikuje” (Drašković, 2012: 281-282).

Upravo fotografski zapisi predstavljaju mesta ukrštanja moći u ovom istraživanju, ali i mogućnosti otpora, odnosno, mesta na kojima je moguće probuditi svest o specifičnosti određene društvene pozicije i o njenoj uslovljenosti određenim životnim prostorom. Analiza je pokazala da fotografkinje koje pripadaju zajednici nevidljivih postaju vidljive kroz sopstveni pogled koji razotkriva život na margini za-

jednice. Vizuelni materijal prikupljen u ovom istraživanju ne predstavlja samo puko oslikavanje stvarnosti žena i devojčica koje žive u izolaciji, već ima važnu ulogu u interpretaciji značenja siromaštva, ruralnosti i roda, kao i njihovog preseka – društvene isključenosti. Reč je o prostorima koji se stalno preformulišu, nanovo teritoralizuju, što je vidljivo i u pratećim narativima fotografkinja koje siromaštvo poimaju znatno šire od sopstvenih životnih pozicija, kao i u saglasju sa ostatkom zajednice. U slučaju ovog istraživanja, fotografija briše prostor razlike između artefakta i životnih činjenica stvarajući polje kontingencije novih odnosa. Možda ne reprezentacija prostora, već zapravo emocionalna i otelovljena, društvena i materijalna složenost siromaštva i uvezane društvene isključenosti jesu ono što smo ovim istraživanjem, putem fotografija, pokušale elicirati.

Primena foto-elicitacije u ovom istraživanju pokazala je da se pomoću nje mogu dobiti bogatiji podaci o temi siromaštva i društvene isključenosti, posebno kada su sagovornice mlade devojke ili osobe koje trpe višestruku diskriminaciju (Reavey, 2012: 5). Međutim, kombinacija dve tehnike prikupljanja podataka, intervjuiranja i fotografisanja kod foto-elicitacije takođe predstavlja izazov za epistemologiju i reflektivnost jer od istraživačkih timova zahteva da razmisle o sopstvenim pretpostavkama o reprezentaciji i evaluaciji izvora. Ma kako veliki bili izazovi koji proizlaze iz ovakvih nastojanja, smatramo da istraživački pristup foto-elicitacije može doprineti razvoju metoda istraživanja u društvenim naukama, i to prvenstveno u sociologiji koja fotografiju najčešće koristi kao dopunu iznetim podacima, a ređe kao tehniku prikupljanja drugih podataka – značenja, iskustava, stavova i tome slično. Foto-elicitacija je heuristički plodna za otkrivanje subjektivnih značenja i iskustava posebno specifičnih kategorija stanovništva, poput devojaka i žena korisnica socijalnih usluga koje žive u ruralnim područjima Srbije, koje ne pripadaju kulturnom i/ili društvenom svetu istraživačkih timova koji su oslonjeni na tradicionalne tehnike prikupljanja podataka i koji zbog toga nailaze na teškoće tumačenja i prevođenja različitih komunikacionih kodova u istraživanjima ovog tipa. Stoga je bilo značajno da istraživačice i učesnice u ovoj studiji dele elemente zajedničkog poimanja konteksta u kojem su fotografije nastale, što je prema našem mišljenju i omogućeno kroz faze istraživanja koje su prethodile foto-elicitaciji, a u kojima su učestvovalе dve koautorke ovog teksta. Na osnovu nalaza ovog istraživanja, upotreba foto-elicitacije pokazuje se kao posebno značajna u sociološkim studijama koje uključuju otkrivanje subjektivnih značenja i iskustava specifičnih skupina stanovništva, kao što su devojke i žene koje žive u siromaštvu u ruralnim područjima Srbije.

FINANCIJSKA POTPORA

Tekst je napisan kao deo projekta "Gender that Matters: Poverty and Social Inclusion – Social Protection Status in Rural Kosovo* and Serbia" koji je realizovan u okviru nekadašnjeg Regionalnog programa podrške istraživanjima u oblasti društvenih nauka na Zapadnom Balkanu (RRPP Western Balkans) koji je vodio Univerzitet u Friburgu, uz finansijsku podršku Švajcarske agencije za razvoj i saradnju (SDC).

SUKOB INTERESA

Autorice izjavljuju da nema sukoba interesa.

ETIČKO ODOBRENJE

Prema uputama nadležnog etičkog povjerenstva, u ovom tekstu je opisan postupak poštovanja principa dobrih praksi izvođenja istraživanja, budući da u trenutku sprovođenja ovog istraživanja 2015. godine nije zahtevana procedura etičkog odobrenja istraživanja u Srbiji.

PRISTUP PODACIMA I TRANSPARENTNOST

Postoji mogućnost pristupa anonimiziranoj bazi podataka na zahtjev autoricama uz obrazloženje. Ne postoji otvoren pristup podacima.

Prikupljanje podataka na terenu realizovale su istraživačice Mirjana Nećak i Sanela Bahtijarević.

LITERATURA

- Altiser L (2016). *Ideologija i državni ideološki aparati (beleške za istraživanje)*. Loznica: Karpos.
- Anderson K, Elder-Robinson E, Howard K i Garvey G (2023). A Systematic Methods Review of Photovoice Research with Indigenous Young People, *International Journal of Qualitative Methods*, 22 (1): 1–37. <https://doi.org/10.1177/16094069231172076>
- Banks M (2007). *Using Visual Data in Qualitative Research*. Thousand Oaks: Sage Publications Ltd.
- Bart R (1971). *Književnost. Mitologija. Semiologija*. Beograd: Nolit.
- Barthes R (2003). *Svijetla komora: Bilješka o fotografiji*. Zagreb: Izdanja Antibarbarus.

- Bates E A, McCann J J, Kaye L K i Taylor J C (2017). "Beyond words": A Researcher's Guide to Using Photo Elicitation in Psychology, *Qualitative Research in Psychology*, 14 (4): 459–481. <https://doi.org/10.1080/14780887.2017.1359352>
- Becker H (1974). Photography and Sociology, *Studies in the Anthropology of Visual Communication*, 1 (1): 3–26.
- Bergin V (2016). *Promišljanje fotografije*. Beograd: Kulturni centar Beograda.
- Bolton A, Pole C i Mizen P (2001). Picture This: Researching Child Workers, *Sociology*, 35 (2): 501–518. <https://doi.org/10.1177/S0038038501000244>
- Brazg T, Bekemeier B, Spigner C i Huebner C (2011). Our Community in Focus: The Use of Photovoice for Youth-Driven Substance Abuse Assessment and Health Promotion, *Health Promotion Practice*, 12 (4): 502-511. <https://doi.org/10.1177/1524839909358659>
- Bugos E, Frasso R, Fitzgerald E, True G, Adachi-Mejia A. M. i Cannuscio C (2014). Practical Guidance and Ethical Considerations for Studies Using Photo-Elicitation Interviews, *Preventing Chronic Disease*, 11: E189. <http://doi.org/10.5888/pcd11.140216>
- Bukowski K i Buetow S (2011). Making the Invisible Visible: A Photovoice Exploration of Homeless Women's Health and Lives in Central Auckland, *Social Science & Medicine*, 72 (5): 739–746. <https://doi.org/10.1016/j.socscimed.2010.11.029>
- Catalani C i Minkler M (2010). Photovoice: A Review of the Literature in Health and Public Health, *Health education & behavior : the official publication of the Society for Public Health Education*, 37 (3): 424–451. <https://doi.org/10.1177/1090198109342084>
- Clark-Ibáñez M (2004). Framing the Social World With Photo-Elicitation Interviews, *American Behavioral Scientist*, 47 (12): 1507-1527. <https://doi.org/10.1177/0002764204266236>
- Collier J (1957). Photography in Anthropology: A Report on Two Experiments, *American Anthropologist*, 59 (5): 843–859. <https://doi.org/10.1525/aa.1957.59.5.02a00100>
- Collier J (1967). *Visual Anthropology: Photography as a Research Method*. New York, Holt: Rinehart and Winston.
- Critchley D, Babayev E, Bulun S, Griffith LG (2020). Menstruation: Science and society, *American Journal of Obstetrics and Gynecology*, 223 (5): 624–664. <http://doi.org/10.1016/j.ajog.2020.06.004>
- Crouch D (2006). Tourism, Consumption and Rurality. U: Cloke P J, Marsden T i Mooney P (ur.). *Handbook of Rural Studies*. London: SAGE Publications, 355 - 363.
- Danker J, Strnadová I i Cumming TM (2017). Engaging Students With Autism Spectrum Disorder in Research Through Participant-Driven Photo-Elicitation Research Technique, *Australasian Journal of Special Education*, 41 (1): 35–50. <https://doi.org/10.1017/jse.2016.7>
- Drašković B (2012). Vizuelno predstavljanje glavnih aktera siromaštva u Srbiji: Semiotička analiza televizijske slike i fotografije u medijskim tekstovima, *Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu*, Knjiga XXXVII, 269-284.
- Epstein I, Stevens B, McKeever P i Baruchel S. (2006). Photo Elicitation Interview (PEI): Using Photos to Elicit Children's Perspectives, *International Journal of Qualitative Methods*, 5(3): 1-11. <https://doi.org/10.1177/160940690600500301>
- Fawns T (2020). The Photo-Elicitation Interview as a Multimodal Site for Reflexivity. U: Reavey P (ur.). *A Handbook of Visual Methods in Psychology: Using and Interpreting Images in Qualitative Research*. London: Routledge, 487–501.

- Flanagan E, Buck T, Gamble A, Hunter C, Sewell I i Larry D (2016). "Recovery Speaks": A Photovoice Intervention to Reduce Stigma among Primary Care Providers, *Psychiatric Services*, 67 (5): 566–569. <https://doi.org/10.1176/appi.ps.201500049>
- Gal S (1989). Language and Political Economy, *Annual Review of Anthropology*, 18 (1): 345–367. <https://doi.org/10.1146/annurev.an.18.100189.002021>
- Gautam A, Shrestha C, Tatar D i Harrison S (2018). Social Photo-Elicitation: The Use of Communal Production of Meaning to Hear a Vulnerable Population, *Proceedings of the ACM on Human-Computer Interaction*, 2 (CSCW): 1–20. <https://doi.org/10.1145/3274325>
- Grady J (2001). Becoming a Visual Sociologist, *Sociological Imagination*, 38 (1-2): 83–119.
- Guillemin M i Drew S (2010). Questions of Process in Participant-Generated Visual Methodologies, *Visual Studies*, 25 (2): 175–188. <https://doi.org/10.1080/1472586X.2010.502676>
- Harper D (1986). Meaning and Work: A Study in Photo Elicitation, *Current Sociology*, 34 (3): 24–46. <https://doi.org/10.1177/001139286034003006>
- Harper D (2002). Talking About Pictures: A Case for Photo-Elicitation, *Visual Studies*, 17 (1): 13–26. <https://doi.org/10.1080/14725860220137345>
- Harper D (2012). *Visual Sociology*. London and New York: Routledge.
- Hopkins L i Wort E (2020). Photo Elicitation and Photovoice: How Visual Research Enables Empowerment, Articulation and Dis-Articulation, *Ecclesial Practices*, 7 (2): 163–186. <http://doi.org/10.1163/22144471-bja10017>
- Jennings D i Lowe J (2013). Photovoice: Giving Voice to Indigenous Youth, *Pimatisiwin: A Journal of Aboriginal and Indigenous Community Health*, 11 (3): 521–537.
- Jewitt C i Oyama R (2001). Visual meaning: A Social Semiotic Approach: Introduction. U: Leeuwen TV i Jewitt C (ur.). *The Handbook of Visual Analysis: Visual meaning: A Social Semiotic Approach*. Thousand Oaks: SAGE Publications, Inc, 2–29.
- Knotz C M, Gandenberger MK, Fossati F i Bonoli G (2022). A Recast Framework for Welfare Deservingness Perceptions, *Social Indicators Research*, 159: 927–943. <https://doi.org/10.1007/s11205-021-02774-9>
- Kolin M (2012). Neki aktuelni aspekti rodnih nejednakosti u političkoj i ekonomskoj sferi odlučivanja u Evropskoj uniji i Srbiji, *Genero*, 16: 157–174.
- Kolin M i Čičkarić L (2010). Rodne nejednakosti u zapošljavanju, upravljanju i odlučivanju, *Stanovništvo*, 22 (1): 103–124.
- Macnaghten P i Urry J (1998). *Contested Natures*. London: SAGE.
- Mandleco B (2013). Research with Children as Participants: Photo Elicitation, *Journal for Specialists in Pediatric Nursing : JSPN*, 18 (1): 78–82. <http://doi.org/10.1111/jspn.12012>
- Mannay D (2010). Making the Familiar Strange: Can Visual Research Methods Render the Familiar Setting More Perceptible?, *Qualitative Research*, 10 (1): 91–111. <https://doi.org/10.1177/1468794109348684>
- Mek Kvin D (2000). *Televizija*. Beograd: Clio.
- Meo A I (2010). Picturing Students' Habitus: The Advantages and Limitations of Photo-Elicitation Interviewing in a Qualitative Study in the City of Buenos Aires, *International Journal of Qualitative Methods*, 9 (2): 149–171. <https://doi.org/10.1177/160940691000900203>

- Milutinović Bojanić S (2016). Uvod. U: Milutinović Bojanić S, Čeriman J i Pavić Zentner V (ur.). *Siromaštvo, ruralnost, rod: Istraživanje funkcionisanja sistema socijalne zaštite u ruralnim oblastima Srbije*. Beograd: Centar za etiku, pravo i primenjenu filozofiju : Institut za filozofiju i društvenu teoriju Univerziteta u Beogradu, 9–18.
- Milutinović Bojanić S, Čeriman J i Pavić Zentner V (ur.) (2016). *Siromaštvo, ruralnost, rod: Istraživanje funkcionisanja sistema socijalne zaštite u ruralnim oblastima Srbije*. Beograd: Centar za etiku, pravo i primenjenu filozofiju : Institut za filozofiju i društvenu teoriju Univerziteta u Beogradu.
- Mizen P (2005). A Little 'Light Work'? Children's Images of Their Labour, *Visual Studies*, 20 (2): 124–139. <https://doi.org/10.1080/14725860500244001>
- Odović G, Stošljević M i Španović T (2011). Motivisanost osoba sa invaliditetom za zapošljavanje. U: Glumbić N i Vučinić V (ur.). *Zbornik radova – 5. Međunarodni naučni skup "Specijalna edukacija i rehabilitacija danas", Zlatibor, 24-27. septembar 2011.* Beograd: Univerzitet u Beogradu – Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju, 158–166.
- Palibroda B, Krieg B, Murdock L i Havelock J (2009). *A Practical Guide to Photovoice: Sharing Pictures, Telling Stories and Changing Communities*. Winnipeg: The Prairie Women's Health Centre of Excellence Inc.
- Papić Ž (2012). *To je moj izveštaj vama!*. Beograd: Rekonstrukcija Ženski fond. <https://www.youtube.com/watch?v=mBB0GN1dx7Y> (25 januara 2023.)
- Pink S (2007). *Doing Visual Ethnography*. Los Angeles: Sage.
- Power NG, Norman ME i Dupré K (2014). Rural Youth and Emotional Geographies: How Photovoice and Words-Along Methods Tell Different Stories of Place, *Journal of Youth Studies*, 17 (8): 1114–1129. <https://doi.org/10.1080/13676261.2014.881983>
- Raby R, Lehmann W, Helleiner J i Easterbrook R (2018). Reflections on Using Participant-Generated, Digital Photo-Elicitation in Research With Young Canadians About Their First Part-Time Jobs, *International Journal of Qualitative Methods*, 17 (1): 1–10. <https://doi.org/10.1177/1609406918790681>
- Radanović Felberg T (2010). Socio-semiotička konstrukcija Mila Đukanovića i Slobodana Miloševića na naslovnim stranicama Politike i Pobjede u toku NATO bombardovanja 1999. godine. U: Vasić V (ur). *Diskurs i diskursi*. Novi Sad: Filozofski fakultet u Novom Sadu, 283–299.
- Radović S (2017). Korišćenje fotografije kao tehnike istraživanja u sociologiji, *Sociološki pregled*, 51 (2): 211-235. <https://doi.org/10.5937/socpreg1702211R>
- Reavey P (ur.) (2012). *Visual Methods in Psychology: Using and Interpreting Images in Qualitative Research*. Abingdon: Routledge/Taylor & Francis Group.
- Republički zavod za statistiku (2014). *Žene i muškarci u Republici Srbiji*. Beograd: RZS.
- Rose G (2012). *Visual Methodologies: An Introduction to Researching with Visual Materials*. London: Sage.
- Rose N (2001). The Politics of Life Itself, *Theory, Culture & Society*, 18 (6): 1–30. <https://doi.org/10.1177/026327601220520>
- Rossouw L i Ross H (2021). Understanding Period Poverty: Socio-Economic Inequalities in Menstrual Hygiene Management in Eight Low- and Middle-Income Countries, *International Journal of Environmental Research and Public Health*. 18 (5): 2571. <https://doi.org/10.3390/ijerph18052571>

- Samuels J (2007). When Words Are Not Enough: Eliciting Children's Experiences of Buddhist Monastic Life Through Photographs. U: Stanczak G (ur.). *Visual Research Methods*. Los Angeles: Sage Publications, 197–224.
- Sontag S (1977). *On Photography*. New York: Farrar, Straus and Giroux.
- Stanczak G (2007). Introduction: Images, Methodologies, and Generating Social Knowledge. U: Stanczak G. (ur.). *Visual Research Methods*, Los Angeles: Sage Publications, 1–22
- Urry J (1990). *The Tourist Gaze : Leisure and Travel in Contemporary Societies*. London: Sage.
- Vertov D (1995). *Kino-Eye: The Writings of Dziga Vertov*. Uredio Kevin O'Brien. University of California Press.
- Wang C, Burris MA (1997). Photovoice: Concept, Methodology, and Use for Participatory Needs Assessment, *Health Education and Behavior: The Official Publication of the Society for Public Health Education*, 24 (3): 369–387. <https://doi.org/10.1177/109019819702400309>
- White A, Bushin N, Carpena-Méndez F i Ní Laoire C (2010). Using Visual Methodologies to Explore Contemporary Irish Childhoods, *Qualitative Research*, 10 (2): 143–158. <https://doi.org/10.1177/1468794109356735>
- Williams R i Whitehouse K (2015). Photo Elicitation and the Visual Sociology of Religion, *Review of Religious Research*, 57 (2): 303–318. <https://doi.org/10.1007/s13644-014-0199-5>
- Zvijer N (2012). Sociologija vizuelnog – mogući pravci budućeg razvoja sociologije u Srbiji, *Sociološki pregled*, XLVI (3-4): 1070–1089.
- Zvijer N (2023). Visual Methodological Approaches Between Sociology and Anthropology: Photo-Elicitation and Photovoice. *Etnoantropološki Problemi Issues in Ethnology and Anthropology*, 18 (2): 351–370. <https://doi.org/10.21301/eap.v18i2.2>

Use of Photo-Elicitation in Sociology: Contextualising Poverty and Social Exclusion

Sanja BOJANIĆ <https://orcid.org/0000-0002-4009-4422>

Academy of Applied Arts, University of Rijeka, Croatia

sanja.bojanic@apuri.uniri.hr

Jelena ČERIMAN <https://orcid.org/0000-0002-3848-5926>

Institute for Philosophy and Social Theory, University of Belgrade, Serbia

jelena.ceriman@ifdt.bg.ac.rs

Sara NIKOLIĆ <https://orcid.org/0000-0001-6478-7680>

Institute for Philosophy and Social Theory, University of Belgrade, Serbia

sara.nikolic@ifdt.bg.ac.rs

ABSTRACT

In sociological research, photography is most commonly used to supplement presented data and less frequently as a data collection technique. This paper focuses on using photography to examine the gender aspect of poverty in rural areas of Serbia. Through the application of photo-elicitation, data were collected in field research during 2015 in Serbia. The data include photographs taken by girls and women beneficiaries of social services. Additionally, they incorporate the notes on the motives and interpretation of the photographs taken, along with transcripts of interviews conducted with the photographers a month after the photography sessions. The research has shown that photography, as a medium, connects the emotional experiences of poverty among research participants with the factual conditions of their lives in material deprivation and isolation. Consequently, it offers the possibility of articulating diverse meanings of poverty. The diversity of meanings of poverty is evident in the specific social categories to which the interviewees in this study belong, such as persons with disabilities, for example. Based on the findings of this research, the use of photo-elicitation emerges as particularly significant in sociological studies that involve the exploration of subjective meanings and experiences of specific population groups, such as girls and women living in poverty in rural areas of Serbia.

Key words: gender aspect of poverty, rural women, visual research, photo-elicitation, photo-voice

